

LA INCORPORACIÓ DE LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN EL PLA D'INCLUSIÓ DE L'ALT EMPORDÀ

IMMA QUINTANA

Equip Tècnic d'Inclusió Social, Consell Comarcal de l'Alt Empordà

1. Introducció

Aquest capítol té com a finalitat presentar un cas de planificació de les polítiques d'inclusió social amb perspectiva de gènere a nivell comarcal. En concret, exposa l'experiència desplegada en el Pla per a la Inclusió i la Cohesió Social de l'Alt Empordà 2013-2016, des de la fase inicial de diagnòstic social fins al moment actual en què s'ha posat en marxa la fase d'avaluació del Pla.

Aquest procés de treball compta amb quatre anys de recorregut i ha estat dut a terme per l'Equip Tècnic d'Inclusió Social de l'àrea de Benestar del Consell Comarcal, un equip amb coneixement i experiència d'anàlisi en perspectiva de gènere, que ha dissenyat i promogut un procés de treball estratègic en un context organitzatiu més avesat a dinàmiques de treball orientades a la gestió administrativa que a la planificació estratègica.

Per abordar aquesta experiència de treball és necessari iniciar aquest capítol amb un apartat sobre el context institucional i de governança local en què es promou l'agenda d'igualtat a l'Alt Empordà. Situar breument les polítiques d'igualtat de gènere a la comarca en un context de forta regressió de l'agenda d'igualtat –que no només es constata a nivell comarcal sinó també en el conjunt del país– permet explicar millor quina ha estat l'estratègia de transversalització del gènere en el Pla d'Inclusió, tot identificant els espais d'oportunitat així com les dificultats i resistències que es detecten en aquest procés de treball.

D'altra banda, en segon lloc, per dimensionar millor aquesta experiència de treball, la segona part del capítol presenta succintament quina és la

situació de la comarca quan es parla de gènere i exclusió social. Una breu referència al context social permet també situar el relat en una realitat territorial i social concreta.

En tercer lloc, el gruix del capítol està centrat en exposar quina ha estat l'estratègia de transversalització de la perspectiva de gènere en el Pla d'Inclusió de l'Alt Empordà 2013-2016. Per tal d'il·lustrar al màxim amb exemples com s'ha operativitzat la perspectiva de gènere, s'ha utilitzat l'esquema bàsic de planificació del Pla d'Inclusió seguint les fases cronològiques de treball. El relat s'inicia exposant com la perspectiva de gènere es fa operativa en el diagnòstic social i en l'anàlisi de la realitat econòmica i social de la comarca (un procés de treball previ a l'elaboració del Pla); i continua amb l'exposició sobre com aquesta perspectiva de gènere s'incorpora en el procés de disseny i elaboració del Pla; el desplegament i la implementació de les accions; el seguiment i avaluació; i finalment, l'estratègia de sensibilització i comunicació del Pla.

El capítol es tanca amb un apartat en què es recullen les dificultats i resistències més rellevants que s'han detectat en aquests anys de treball, i s'apunten també els espais d'oportunitat i algunes propostes de treball per reforçar l'agenda d'igualtat a la comarca i la perspectiva de gènere en el proper Pla d'Inclusió 2017-2019, que puguin ser d'utilitat per a altres equips de treball.

2. El context institucional i de governança local en què es promou l'agenda d'igualtat a l'Alt Empordà

L'experiència sobre com s'ha introduït la perspectiva de gènere al Pla per a la Inclusió i la Cohesió social de l'Alt Empordà s'ha d'analitzar tenint en compte, d'una banda, com és la comarca i quin és el context institucional i de governança local en què es promou l'agenda d'igualtat; i de l'altra, situant aquest procés de treball en una realitat socioeconòmica que, com el

conjunt del país, s'ha vist clarament afectada en els darrers anys per la crisi econòmica i per un context de forta regressió de les polítiques d'igualtat.

L'Alt Empordà és una comarca que té 68 municipis i que presenta una diversitat social i geogràfica rellevant, així com dinàmiques territorials i de mobilitat que s'expliquen pel context global i urbà del país, que s'expressen i es concreten en un territori configurat per una xarxa de ciutats de dimensió mitjana i municipis petits que presenten una forta diversitat.

A l'Alt Empordà hi viuen 139.838 persones, de les quals el 50,2% homes i el 49,8% dones. Un 28,8% de la població és d'origen estranger; la població d'origen no comunitari està formada en un 52,5% per homes i un 47,5% per dones¹. Hi ha municipis en què la diversitat d'origen és força elevada i més del 30% de la població és d'origen estranger. Aquest és el cas, per exemple, dels municipis de Castelló d'Empúries (44,7%), Sant Pere Pescador (39,4%), L'Escala (32,1%), la Jonquera (36,%) o Roses (32%)².

Els municipis de l'Alt Empordà presenten diferències destacables pel que fa la seva grandària poblacional i la seva estructura econòmica, en funció de l'eix rural-urbà i la seva ubicació geogràfica³.

En el període 2007-2012 es va enregistrar una taxa bruta de creixement de la població de la comarca del 9,57%, superior a la mitjana catalana. Una tendència, però, que no s'observa en els darrers tres anys, en què aquest creixement ha quedat estancat i les variacions percentuals de població des de l'any 2012 han estat de signe negatiu.

¹ Font: Idescat, 2015.

² Dades dels municipis referides a l'any 2015. Font: Idescat.

³ El 62 % de la població resideix en 4 municipis que tenen entre 10.000 i 50.000 habitants; el 13 % de la població resideix en 5 municipis que tenen entre 2.000 i 10.000 habitants; el 20% de la població resideix en 31 municipis que tenen entre 500 i 2.000 habitants; i un 5% de la població resideix en 28 municipis que tenen menys de 500 habitants. Font: Idescat, dades del padró de municipis, 2015.

Una tercera part de la població de la comarca resideix a la capital, Figueres (45.346 habitants), que exerceix una forta centralitat en tant que ciutat que concentra serveis i recursos d'abast comarcal. L'Ajuntament de Figueres no ha format part del procés d'elaboració i implementació del Pla d'Inclusió comarcal, en optar per unes prioritats i línies de treball definides estrictament en clau municipal.

Aproximadament un altre terç de la població de la comarca resideix en municipis de tamany mitjà (10.000-20.000 habitants) en l'eix litoral més poblat i turístic, com és el cas de Roses (19.575 habitants), Castelló d'Empúries (10.970 habitants) i L'Escala (10.276 habitants); unes poblacions que multipliquen el seu nombre de residents durant la temporada turística d'estiu. Aquests municipis han participat en el disseny i desplegament del Pla d'Inclusió comarcal, estan adherits als Pla i tenen estructura tècnica adscrita a la Comissió de Seguiment del Pla.

Pel que fa al terç restant de la població de la comarca, es distribueix en un 10% en municipis que tenen entre 3.000 i 5.000 habitants –entre els quals destaca el municipi de La Jonquera (3.220 habitants), que també està adherit al Pla d'Inclusió i participa en la Comissió Tècnica– i l'altre 20% de la població resideix en municipis de menys de 3.000 habitants, en nuclis rurals amb pocs serveis i una capacitat limitada per crear nova activitat econòmica capaç de generar un major desenvolupament local. Aquests municipis de dimensió més reduïda no han participat en el procés d'elaboració del Pla d'Inclusió comarcal per no disposar de suficient estructura tècnica que permeti el treball en xarxa i l'execució de les accions.

El Consell Comarcal és l'ens local de caràcter territorial que, com defineix la Llei 6/1987, de 4 d'abril, de l'organització comarcal de Catalunya, té personalitat jurídica pròpia i plena capacitat i autonomia. El consell comarcal de l'Alt Empordà representa als 68 municipis de la comarca, i com a administració local de suport als municipis té una estructura administrativa orientada a potenciar la capacitat de gestió dels ajuntaments de menys de 20.000 habitants de la comarca. Cal tenir en compte que, en el context de governança local, l'ens comarcal és una administració de suport municipal rellevant i amb una alta capacitat de situar *issues* en l'agenda política de la comarca.

L'elecció del president i dels consellers comarcals segueix una fórmula indirecta que combina la representativitat política dels ajuntaments i la de la població global. L'organització administrativa del Consell Comarcal de l'Alt Empordà està estructurada en diferents àrees competencials i de gestió. Aquesta estructura està molt feminitzada: de les 114 persones que hi treballen, el 77% són dones⁴. En el cas del personal directiu del Consell Comarcal, destaca el 69% de dones a càrrec de responsabilitats executives.

Aquesta realitat administrativa contrasta amb la representació de dones en la política comarcal i municipal. Si bé en els darrers anys el nombre de dones electes ha crescut significativament, encara és lluny de la paritat. Si en la primera legislatura comarcal (1988-1991) les dones representaven el 4% del total de representants comarcals, en la legislatura actual (2015-2019) les conselleres representen el 24%. Una evolució semblant s'observa quan s'analitza el nombre d'alcaldeses a la comarca de l'Alt Empordà: en la legislatura actual les alcaldesses representen el 24% del total, per sota de la mitjana catalana (29%). Aquesta dada se situa igualment per sota de la mitjana de dones diputades al Parlament de Catalunya, a l'entorn del 36% en les darreres legislatures.

La presència de dones electes és per tant encara feble a la comarca, com també ho són les xarxes institucionals o associatives de dones promotores de la igualtat de gènere que permetin situar aquesta prioritat en l'agenda política comarcal.

En aquest nivell representatiu hi ha una absència rellevant de dones en espais de decisió determinants i es constata, igualment, certa debilitat en la constitució de xarxes per treballar i empènyer la reflexió complexa sobre la igualtat en espais i estructures d'oportunitat.

L'Equip Tècnic d'Inclusió Social, encarregat de promoure el desenvolupament, la implementació i l'avaluació del Pla d'Inclusió està adscrit a l'àrea de Benestar del Consell Comarcal. Aquesta àrea compta amb un nombre elevat de personal de l'administració comarcal: 65 professionals, dels quals

⁴ Font: *Informe social 2014*. Equip Tècnic d'inclusió i Taula per a la Inclusió i la Cohesió Social de l'Alt Empordà.

el 89% són dones. L'àrea de Benestar gestiona els serveis socials dels municipis de menys de 20.000 habitants de la comarca i altres serveis especialitzats d'atenció a les persones de la comarca, com ara el servei d'atenció a les dones, els serveis d'atenció a la diversitat, els serveis d'atenció a la infància, la família i l'adolescència, els serveis d'atenció a la dependència i els serveis de planificació, anàlisi i avaluació en què s'encabeix l'Equip Tècnic d'Inclusió Social.

L'àrea de Benestar del Consell Comarcal és l'estructura administrativa des de la qual s'han promogut, en els darrers anys, les iniciatives estratègiques orientades a introduir la perspectiva de gènere en l'organització comarcal i en les polítiques públiques d'abast comarcal. En el marc d'aquesta estratègia destaquen: el Pla Comarcal de promoció de les polítiques d'igualtat 2005-2007; la diagnosi de gènere de la comarca portada a terme l'any 2009⁵; el Pla Comarcal de promoció de les polítiques d'igualtat 2008-2011 (al qual es van adherir els ajuntaments de L'Escala, La Jonquera, Llançà, Roses i Vilafant) i el Pla d'Igualtat de Gènere de l'Alt Empordà 2013-2016 (al qual estan adherits els ajuntaments de Llançà i Roses), encara vigent. Igualment, cal fer esment a la capacitat evidenciada per aquesta estructura comarcal de liderar i participar en diversos projectes europeus orientats a promoure la igualtat de gènere en els darrers vint anys⁶.

Fem un breu apunt al desplegament del darrer Pla Comarcal de Promoció de les Polítiques d'Igualtat 2013-2016, per tenir en compte quins han estat els tres eixos prioritaris de treball, en tant que defineixen la inclusió de la perspectiva de gènere en l'estructura comarcal i en el conjunt de les polítiques públiques.

1. Fomentar la transversalitat de gènere en el funcionament i les polítiques del Consell Comarcal, i en el seu suport als ajuntaments

⁵ Monterde, Laia; Quintana, Imma (2009): *Diagnosi de Gènere de l'Alt Empordà*. Figueres, Àrea de Benestar del Consell Comarcal de l'Alt Empordà.

⁶ Destaca en aquest àmbit el lideratge que va assumir l'àrea de Benestar del Consell Comarcal de l'Alt Empordà en el projecte URBAL, *Women immigrants. Equality participation and leadership at the local level*, 2007.

adherits al Pla i a les entitats.

2. Dotar a cada àrea i servei del Consell Comarcal d'unes polítiques d'igualtat de gènere pròpies.
3. Fer un abordatge integral de la violència contra les dones: atenció, coordinació, prevenció, sensibilització i recerca (SIAD).

Tot i l'esforç esmerçat en els darrers anys per implantar les polítiques d'igualtat de gènere a la comarca, el desplegament del darrer Pla d'igualtat ha estat força desigual. La crisi econòmica esclatà en el moment d'implementar el tercer Pla d'igualtat i les seves conseqüències –entre les quals l'inici d'un període de màxima contenció pressupostària– han dificultat enormement obtenir recursos suficients per desplegar aquestes polítiques de gènere en el territori i en la pròpia estructura comarcal.

Els dispositius que comptaven amb recursos consolidats via Contracte-Programa amb el Departament de Treball, Afers Socials i Família, com ara el SIAD, han pogut mantenir la seva estructura bàsica i la línia d'actuació en el territori centrada en un dels eixos del Pla d'igualtat orientat a consolidar el programa per a l'abordatge integral de la violència contra les dones, en el qual s'ha avançat en totes les accions previstes al Pla.

Per contra, ha estat més difícil promoure el desplegament dels altres eixos de treball previstos en el Pla d'igualtat, ja que l'estructura comarcal no ha pogut comptar amb un perfil professional per coordinar i empènyer el desplegament, el seguiment i l'avaluació del Pla d'igualtat, i la introducció de la perspectiva de gènere en les polítiques públiques, els programes i en la pròpia gestió comarcal.

Aquesta realitat, certament constrenyedora per a les polítiques de gènere, ha configurat un escenari de regressió per a l'agenda d'igualtat a nivell comarcal. Com en pràcticament la majoria dels ens locals de tamany mitjà, la perspectiva de gènere ha quedat bàsicament identificada amb les polítiques públiques o programes per a dones d'abast comarcal, i en molts casos a un únic servei: el Servei d'Informació i Atenció a les Dones (SIAD). D'altra banda, a nivell mediàtic l'agenda d'igualtat ha quedat força limitada, tot

sovint, als casos de dones víctimes de violència de gènere.

En aquests moments l'àrea de Benestar del Consell Comarcal ha sol·licitat a l'ICD la subvenció que ha de permetre poder elaborar el nou Pla d'Igualtat de Gènere 2017-2019. L'objectiu per a aquest nou període és treballar coordinadament aquest nou Pla d'Igualtat en el marc del nou Pla d'Inclusió 2017-2019, atès que coincideixen els processos temporals d'elaboració dels dos plans i l'Equip Tècnic d'inclusió serà l'encarregat de coordinar i gestionar tot aquest treball.

Aquesta realitat cal situar-la, com indiquen Lombardo i León (2014: 32), en un context de progressiu desmantellament i retrocés de les polítiques socials i d'igualtat, que es posa de manifest en la poca integració d'una perspectiva transversal de gènere i en l'absència d'un conjunt coordinat, complet i reconeixible en les polítiques socials⁷.

Segons altres estudis (Rubery, 2014: 18) cal interpretar les polítiques de resposta a la crisi econòmica com una "conjuntura crítica" per a les polítiques socials i d'igualtat a Europa, que poden fer retrocedir els avenços aconseguits en aquests àmbits des del final de la segona guerra mundial. Els canvis produïts per les polítiques d'austeritat en el mercat de treball, en els estats de benestar i en les relacions de gènere són el resultat d'aquest retrocés, que cal interpretar-lo igualment en un context de comunitarització i de tornada a la llar de la responsabilitat pel benestar col·lectiu, el que suposa una major càrrega global de treball per a les dones com a font de suport i protecció. D'altra banda, com assenyalen Bettio et al (2012: 14), la urgència de les polítiques d'austeritat i de resposta a la crisi sembla que ha empentat més avall l'agenda d'igualtat i el *mainstreaming* de gènere en la llista de les prioritats. El recorregut de les polítiques d'igualtat en els darrers anys porta a pensar, com assenyalava aquesta recerca, que aquestes polítiques públiques tenen per davant un camí complex i incert.

Tot i aquest escenari de contenció i de dificultat per a l'agenda de gènere,

⁷ Diferents estudis recents han analitzat l'impacte de la crisi econòmica i les polítiques d'austeritat sobre les polítiques d'igualtat. Vid, per exemple, Bettio et al. (2012); Karamesini i Rubery (2014); i Gálvez (2013).

identificat globalment i en concret a la comarca, cal també fer referència a altres elements que poden ser rellevants a l'hora de pensar com plantejar el disseny de polítiques públiques i la planificació des d'una perspectiva de gènere. En aquest sentit, tornant a la realitat comarcal, cal assenyalar l'elevat nivell de sensibilització en gènere i la capacitat per fer operativa la perspectiva de gènere dels i les professionals d'intervenció directa de l'àrea de Benestar del Consell Comarcal –que, com ja s'ha esmentat, està integrat majoritàriament per dones amb els perfils professionals molt feminitzats: treballadores socials, educadores socials, psicòlogues i pedagogues.

Malgrat la dificultat de sistematitzar formalment metodologies i pràctiques per transversalitzar la perspectiva de gènere des d'una vessant més organitzativa i de gestió, el treball social i d'acompanyament a les persones tenen una orientació clara vers l'empoderament i la capacitat de les dones que s'atenen des dels serveis. Aquesta sensibilització en gènere en els professionals d'atenció directa contrasta, d'altra banda, amb la menor capacitat i sensibilització en gènere que s'observa en els electes locals o en altres tècnics comarcals amb altres perfils professionals. Aquest context institucional que s'ha exposat és rellevant en tant que determina l'escenari en què es defineix el Pla d'Inclusió comarcal. També és necessari fer una breu pinzellada a la xarxa d'agents de la comarca i a l'estructura de governança local que s'ha articulats en el marc de les polítiques d'igualtat de gènere a nivell comarcal. Val a dir que la presència d'entitats de dones en el teixit associatiu de la comarca és, com ja s'ha apuntat, força feble. En aquests moments hi ha set entitats de dones actives, ubicades totes elles a Figueres. En el conjunt del teixit associatiu comarcal es detecta un buit important de lideratge i de prioritats en l'agenda de gènere. Aquest teixit associatiu és, d'altra banda, poc present en la majoria de municipis de la comarca.

Si es fa referència a la xarxa associativa que participa en el Pla d'inclusió, vint entitats socials de la comarca integren la Taula per a la Inclusió Social de l'Alt Empordà. No n'hi ha cap, però, que representi a una associació o entitat de dones. La Taula d'Inclusió és l'ens de participació de la xarxa d'entitats socials d'inclusió que és present en el disseny, implementació i avaluació del Pla. En aquests moments les dues portaveus són dones. Pel

que fa a la presència de dones en les entitats socials de la Taula d'inclusió destaca, novament, l'elevada feminització del sector: un 67% de les dones contractades per aquestes entitats són dones, així com el 70% de les persones voluntàries⁸. Aquestes dades contrasten amb el 61% d'homes en càrrecs directius en aquestes entitats.

3. Exclusió social i gènere a l'Alt Empordà

Un apunt sobre la situació social i econòmica de la població en risc a l'Alt Empordà des d'una perspectiva de gènere és imprescindible per obtenir un diagnòstic sobre la situació de les dones i els homes a la comarca, i per detectar els factors de risc i els perfils de població en els quals centrar les línies d'acció prioritàries del Pla d'Inclusió, amb perspectiva de gènere.

En la fase prèvia de diagnòstic social del Pla es van introduir, des del primer moment, instruments d'observació i anàlisi tant quantitius com qualitatius no "cecs" al gènere, per tal de posar en relleu els factors i els eixos de desigualtat de gènere, els processos i trajectòries de risc d'exclusió social que s'expliquen des d'aquesta perspectiva, i les dades que mostren la feminització de la pobresa a la comarca.

En aquest apartat s'introdueixen unes dades bàsiques que permeten situar quina és la realitat comarcal en termes d'exclusió social i gènere. La comarca de l'Alt Empordà s'ha vist profundament afectada per la crisi econòmica, com el conjunt de Catalunya. L'evolució de la taxa de risc d'exclusió social mostra com aquesta es manté estancada a l'entorn del 20% al conjunt de Catalunya; desagregada per sexe, se situa en el 20,7% en homes i el 18,8% en dones⁹. A nivell comarcal, la dada aproximada disponible és la del percentatge d'ingressos inferiors a la mitjana a Catalunya, que se situa en el

⁸ Font: *Informe Social 2014*. Taula per a la Inclusió Social de l'Alt Empordà. Dades referides a les 9 entitats que han facilitat dades pròpies.

⁹ Font: Idescat, 2013. Dades només disponibles a nivell de Catalunya.

36,3% a l'Alt Empordà, força per damunt del 31,2% de mitjana a Catalunya; una dada que no està disponible desagregada per sexe¹⁰.

El mercat de treball continua mostrant signes de fragilitat a la comarca. La temporalitat, l'estacionalitat i l'ocupació autònoma generen situacions de desprotecció social en la població activa. Pel que fa a la taxa d'atur, les variacions respecte d'anys anteriors són poc significatives i es mantenen nivells d'atur similars per al conjunt de la comarca, tot i que en els darrers tres anys disminueix lleugerament la taxa d'atur entre els homes i les dones per igual. La taxa d'atur en el primer trimestre de 2016 se situava a nivell comarcal en el 17,6%, amb valors que mostraven una lleugera tendència a la recuperació en els darrers anys i que la situen molt propera a la mitjana catalana (17,4%). La taxa d'atur de les dones era del 17,8% i en homes del 17,4%; i la taxa d'ocupació de les dones era del 57,5% i la dels homes del 66,1%¹¹. Les dones de la comarca, com en el conjunt de Catalunya, estan ocupades majoritàriament en el sector serveis. L'any 2015, del total de contractació enregistrada a la comarca, un 48,3% dels contractes van ser eventuais, el 27,7% d'obra o servei, i l'11,5% contractes indefinits¹². D'altra banda, un percentatge elevat de dones de la comarca amb nivell formatiu baix treballen en el mercat de treball informal i sense cap tipus de cobertura social, fet que les situa en una posició perifèrica en el mercat de treball i en condicions laborals precàries, situació que dificulta la seva integració laboral en condicions d'igualtat.

¹⁰ Font: Idescat, 2012. Com indiquen Brunet, Valls i Belzunegui (2010:102), la pobresa femenina resta encara subestimada pels procediments agregats estadístics utilitzats habitualment. L'estructura familiar està recorreguda pel sistema de dominació patriarcal d'assignació de rols i feines i de minorització de la dona, fet que sovint les dones tinguin un paper perifèric dins les famílies en l'obtenció de recursos econòmics remunerats i convencionals. És per això que quan els individus s'observen fora del context familiar i l'anàlisi se centra només en els recursos monetaris que aconseguixen es desapareixen les xifres de dones potencialment pobres.

¹¹ Font: Xifra, dades primer trimestre 2016 EPA.

¹² Font: Xifra, dades de 2015. Aquestes dades no estan disponibles desagregades per sexe.

Com indiquen Brunet, Valls i Belzunegui (2009: 109), aquesta situació de les dones en el mercat de treball s'explica per la divisió sexual del treball, que no només s'evidencia en el vincle entre la feminització de la força de treball i l'empitjorament de les condicions de treball, sinó també en el contingut i les condicions de treball que existeixen avui al mercat de treball. Aquesta realitat estructurant posa límits a la capacitat de les polítiques públiques locals i a la pròpia intervenció de proximitat, en la mesura que no vénen acompanyades de polítiques de caràcter estructural que promoguin la transformació de les relacions de gènere en l'àmbit productiu, ni d'un marc normatiu que clarament orienti en aquesta direcció.

Pel que fa a la informació que faciliten els indicadors de gestió dels serveis de l'àrea de Benestar comarcal, destaca el fet que l'any 2015 els serveis bàsics d'atenció social van atendre un total de 9.821 persones, un 10,4% de la població de la comarca¹³. D'aquestes persones ateses, el 59% eren dones i el 41% homes. Igualment, en el cas dels ajuts d'urgència, les dades mostren com n'han estat beneficiàries un 54% de dones en front al 46% d'homes. L'evolució de la població atesa a la comarca per sexe mostra des de l'any 2004 que sempre ha estat més elevat el percentatge de dones ateses pels serveis socials que el d'homes, en totes les franges d'edat.

La població en situació de risc d'exclusió social presenta múltiples factors i perfils de risc, molt determinats pel gènere, l'edat i l'origen de les persones, i per la situació econòmica familiar, l'habitatge i la dificultat d'accés al mercat de treball. Els pocs indicadors desagregats per sexe disponibles a nivell comarcal ens mostren com el fenomen de l'exclusió social està clarament feminitzat. Com indiquen Brunet, Valls i Belzunegui (2009: 104-105), quan es fa l'anàlisi de les trajectòries vitals, en l'origen de les situacions de pobresa o exclusió social trobem tres factors que, encara que es manifestin de diferents formes, es combinen a l'hora de fer que les dones acabin experimentant la pobresa i una major vulnerabilitat econòmica: la situació de subordinació en l'entorn familiar propi i extens, la precarietat en el mercat de treball formal i informal, i en menor mesura la pèrdua de densitat social. Són els dos primers factors –la posició de les dones en el mercat

¹³ Font: *Memòria 2015*. Àrea de Benestar del Consell Comarcal de l'Alt Empordà. Dada que no inclou la població atesa del municipi de Figueres, que compta amb serveis socials propis.

de treball i la posició de les dones en l'entorn familiar– els principals per determinar la precarietat vital entesa com la manca de recursos propis de caràcter monetari per afrontar la vida autònoma.

Finalment, el diagnòstic de la comarca s'ha de complementar amb la detecció de forma més qualitativa de perfils de risc des d'una perspectiva de gènere. Aquesta aproximació és rellevant perquè es visibilitzen grups de població amb problemàtiques específiques que requereixen d'accions i recursos concrets. Aquest és el cas, entre d'altres, de les dones d'origen migrant no comunitari que resideixen a la comarca; les dones a càrrec de famílies monomarentals; les dones en atur de llarga durada amb situacions d'estrès emocional; les dones joves amb nivell de qualificació baix i dificultats d'inserció laboral; les dones treballadores en situació laboral precària (*in work poverty*); les dones víctimes de maltractaments i violència masclista; o les dones que exerceixen la prostitució o són víctimes de tràfic de persones.

Un cop presentada aquesta breu pinzellada sobre quina és la situació social a la comarca de l'Alt Empordà en termes de gènere i exclusió social, en l'apartat següent s'exposa com s'ha posat en marxa i com s'està promovent l'estratègia de transversalització de la perspectiva de gènere en el Pla d'Inclusió de la comarca.

4. L'estratègia de transversalització de la perspectiva de gènere en el Pla d'Inclusió de l'Alt Empordà.

El marc teòric i conceptual de l'exclusió social elaborat per l'Institut de Govern i Polítiques Públiques de la UAB ha estat la referència teòrica i conceptual que s'ha utilitzat com a marc substantiu del Pla per a la Inclusió i la Cohesió Social de l'Alt Empordà. Aquesta aproximació teòrica té sobretot incorporada la perspectiva de gènere en l'anàlisi del fenomen de l'exclusió social, però no té desenvolupada una metodologia que permeti fer aterrar la transversalitat de gènere en les fases de treball i en els instruments que

s'utilitzen per posar en marxa l'elaboració, el desplegament i l'avaluació del Pla d'Inclusió.

Per incorporar la perspectiva de gènere en els processos de treball del Pla per a la Inclusió i la Cohesió Social de l'Alt Empordà s'ha partit dels principis que estableix la normativa comunitària i la legislació estatal i autonòmica sobre l'obligatorietat que els poders públics incorporin i facin transversal la perspectiva de gènere en el conjunt de les polítiques públiques i les actuacions que se'n derivin¹⁴.

En concret, cal destacar les recomanacions de la Comissió Europea als Estats membres en matèria de Plans d'Inclusió Social, que estableixen per a l'any 2000 el requeriment d'introduir la perspectiva de gènere en les polítiques d'inclusió social. Aquest requeriment es va veure reforçat l'any 2002, quan es subratllava la importància d'incorporar la perspectiva de gènere en els Plans d'Inclusió a nivell estatal, incloent-hi la identificació de reptes, el disseny, la implementació i l'avaluació de les polítiques i accions, la selecció d'indicadors, així com la participació dels agents clau. És l'any 2006 quan la igualtat de gènere esdevé un objectiu transversal del Mètode Obert de Coordinació, mitjançant el qual s'estableixen i comparteixen metodologies d'intervenció entre països, i consta novament en els documents que orienten l'elaboració dels PNAIS¹⁵, on es ressalta la necessitat d'espe-

¹⁴ La referència bàsica són els articles 2 i 3 del Tractat de la Unió Europea, que subratllen el compromís per eliminar les desigualtats i promoure la igualtat de les dones i els homes en el conjunt de les seves activitats. En aquests moments, els marcs normatius bàsics són: l'Estratègia per la Igualtat de gènere 2016-2019 i les directives aprovades en els darrers anys que reforcen la introducció de la perspectiva de gènere en les polítiques públiques; la Llei Orgànica 3/2007, de 22 de març, per a la Igualtat efectiva entre dones i homes, que fixa el principi de *mainstreaming* o transversalitat de gènere en les polítiques públiques i estableix les unitats de gènere com a estructures en l'administració encarregades d'aplicar aquest enfocament; el Pla Estratègic d'Igualtat d'Oportunitats 2014-2016 a nivell estatal, així com la Llei catalana 17/2015, de 21 de juliol, d'igualtat efectiva de dones i homes, i el Pla estratègic de Polítiques de Dones del Govern de la Generalitat de Catalunya 2012-2015.

¹⁵ La integració de la dimensió de gènere en els processos de planificació en accions inclusives s'entén com la introducció de preguntes sobre la igualtat de dones i homes en cada etapa del procés polític –elaboració, implementació, seguiment i avaluació– per tal de promoure la igualtat de gènere. La integració de la perspectiva de gènere no constitueix un objectiu per ell mateix, sinó un mitjà per assolir la igualtat. Per tant, aquesta aproximació no s'aplica només a les dones, sinó globalment a la relació entre dones i homes.

cificar com la perspectiva de gènere es té en compte en cada objectiu de política pública, i en particular avaluant les implicacions de les mesures de política pública proposades en la situació respectiva de dones i homes. Aquesta prioritat va ser desenvolupada tècnicament en una Guia per a la integració de la perspectiva de gènere, que defineix quatre etapes per a integrar la dimensió de la igualtat entre dones i homes en els processos estratègics i les accions inclusives¹⁶.

L'estratègia de transversalització de la perspectiva de gènere en el Pla d'Inclusió de l'Alt Empordà 2013-2016 ha tingut en compte aquest marc de treball definit a nivell europeu, estatal i autonòmic, i s'ha articulat operativament també a partir de l'experiència en recerca en polítiques socials i de gènere de l'Equip Tècnic d'Inclusió, que es trasllada en aquest cas concret a un nou context de gestió pública¹⁷.

Per exposar com la perspectiva de gènere es fa transversal en el Pla per a la Inclusió i la Cohesió Social 2013-2016, es diferencien els 5 marcs de planificació en què es relata l'experiència de treball:

1. Diagnòstic social i anàlisi de la realitat econòmica i social de la comarca.
2. Procés d'elaboració del Pla d'Inclusió.
3. Desplegament i implementació de les accions que preveu el Pla d'Inclusió.
4. Procés de seguiment i avaluació del Pla d'inclusió.
5. Estratègia de sensibilització i comunicació del Pla.

¹⁶ *Guide pour l'intégration de la dimension d'égalité entre les femmes et les hommes dans les politiques d'emploi, d'inclusion sociale et de protection sociale* (2008), elaborada per la Direcció General de Treball, Afers Socials i Igualtat d'Oportunitats de la Unió Europea.

¹⁷ Cal fer notar, en aquest cas, el fet que qui signa aquest capítol s'incorporà a l'Equip Tècnic d'Inclusió el setembre de 2012 per elaborar el Pla, provinent del camp de la recerca especialitzada en polítiques de gènere i inclusió social, en el marc de la qual havia coordinat l'àrea de recerca de Ciutadania i Inclusió Social de l'IGOP i havia elaborat la *Guia Metodològica per a l'elaboració de Plans d'Inclusió Social* (2011) per encàrrec de la Diputació de Barcelona.

Els espais de participació en què s'han concretat aquestes fases de treball han estat dos: en primer lloc, la Comissió Tècnica d'elaboració, seguiment i avaluació del Pla, integrada per professionals tècnics de les diferents àrees del Consell Comarcal (Benestar, Habitatge, Joventut, Promoció Econòmica, Ensenyament i Cultura, i Medi Ambient) i per professionals tècnics dels diferents ajuntaments que participen del Pla (ajuntaments de Roses, Castelló d'Empúries, L'Escala i La Jonquera). I en segon lloc, la Taula d'Inclusió Social, un espai de participació del teixit associatiu, integrat pels professionals de les entitats socials de la comarca.

Per evidenciar la concreció d'aquesta estratègia en cada marc de planificació del Pla d'Inclusió i espai de treball, aquest apartat exposa una anàlisi operativa de la transversalització de la perspectiva de gènere. Ens interessa sobretot mostrar com s'ha fet efectiva aquesta estratègia, així com els instruments de planificació i gestió del Pla en què s'ha desplegat.

4.1. La perspectiva de gènere en el diagnòstic social i l'anàlisi de la realitat econòmica i social de la comarca

En la fase inicial de diagnòstic social del Pla per a la Inclusió Social de la comarca, l'estratègia de transversalització de la perspectiva de gènere es va concretar sobretot en l'ús de dos instruments d'observació social i d'anàlisi, tant quantitativa com qualitativa, no "cecs" al gènere. Amb aquesta orientació dels instruments i les metodologies d'anàlisi, l'objectiu va ser posar de relleu els factors i els eixos de desigualtat de gènere que millor podien explicar la situació de les persones en risc d'exclusió social a la comarca i visibilitzar la feminització de la pobresa.

Així, un dels instruments concrets construïts per a l'anàlisi quantitativa ha estat la selecció d'una *bateria d'indicadors desagregats per sexe a l'Alt Empordà* que permet fer anàlisi estadística i dimensionar amb perspectiva de gènere els àmbits d'exclusió social que es tenen en compte: econòmic; formatiu; laboral; psicosocial, emocional i de la salut; residencial;

relacional; polític i ciutadà; i territorial¹⁸.

Els àmbits d'exclusió social faciliten la comprensió de la multidimensionalitat del fenomen, així com el seu caràcter dinàmic i canviant. Al mateix temps, permeten identificar els àmbits de treball i d'intervenció en què es poden promoure accions inclusives. En cadascun d'aquests àmbits la intensitat de la situació d'exclusió social es pot explicar pels eixos de desigualtat social que incideixen en les persones segons el seu gènere, l'edat, la classe social, l'origen o ètnia i l'orientació sexual.

La dificultat metodològica més evident a la qual s'ha hagut de fer front per construir aquest instrument d'observació i anàlisi ha estat la disponibilitat de les dades desagregades per sexe a nivell comarcal. Les fonts de consulta habituals han estat l'Idescat, el sistema d'informació estadística local Xifra de la Diputació de Girona, i l'observatori d'Empresa i Ocupació del Departament de Treball, Afers Socials i Famílies¹⁹.

En concret, les dificultats metodològiques s'han manifestat a l'hora de cercar indicadors específics com els següents: el nivell d'ingressos disponibles per sexe²⁰; la taxa d'abandonament prematur de l'escolarització obligatò-

¹⁸ En el procés de diagnòstic del Pla per a la Inclusió i la Cohesió Social de l'Alt Empordà es va partir de la proposta teòrica i d'àmbits d'exclusió social, espais i factors de risc recollida a DIBA (2011). El treball promogut entre professionals tècnics de la comarca per elaborar el diagnòstic social va proposar reorientar un dels àmbits inicialment definits com a *social i sanitari* per un de més específic: àmbit psicosocial, emocional i salut, en entendre que definit d'aquesta manera tenia una major capacitat explicativa i permetia incorporar millor els factors de risc estretament relacionats amb la situació psíquica i emocional de les persones, que s'expliquen també des d'una perspectiva de gènere.

¹⁹ Aquestes fonts estadístiques no sempre faciliten les dades desagregades per sexe a nivell comarcal i municipal.

²⁰ Com subratllen Brunet, Valls i Belzunegui (2009:92), l'anàlisi estadística agrega totes les persones d'una mateixa llar en una mateixa posició respecte de la situació de pobresa o risc d'exclusió social, sense tenir en compte els nivells d'autonomia o dependència que existeixen entre els membres de cada llar. Des d'una perspectiva de gènere, la situació de les dones resta encara subestimada pels procediments estadístics habituals, per no tenir en compte la categoria gènere i les construccions identitàries de gènere que permeten conèixer millor els factors que provoquen situacions d'exclusió social.

ria; el treball de cura i domèstic²¹; i els usos del temps de la població, entre d'altres.

D'altra banda, el segon instrument d'observació i anàlisi construït en la fase inicial de diagnosi del Pla d'Inclusió va ser el *Mapa de Perfils de Risc d'Exclusió Social a l'Alt Empordà*, elaborat a partir d'una metodologia qualitativa i participativa. En aquest cas, les fonts d'informació utilitzades van ser de dos tipus: fonts bibliogràfiques i documentals (anàlisi i recerca desenvolupada per visibilitzar perfils d'exclusió social amb perspectiva de gènere a la comarca); grups de discussió amb professionals tècnics de l'àrea de Benestar i dels ajuntaments que participen en l'elaboració i desplegament del Pla d'inclusió i grups de contrast amb els professionals de les entitats de la Taula d'Inclusió. En aquest cas, l'elaboració d'aquest *Mapa de Perfils de Risc d'Exclusió Social a l'Alt Empordà* va ser el resultat d'introduir la perspectiva de gènere, el cicle vital i l'origen de les persones com a factors clau de desigualtat per detectar un total de 56 perfils de risc d'exclusió social a la comarca, segons l'etapa vital. Aquests perfils de risc d'exclusió social incorporen en la seva mirada la necessitat de conèixer la composició dones/homes dels grups i comprendre els factors que afecten de manera desigual a dones i homes i que s'expliquen des d'una perspectiva de gènere (com, per exemple, la capacitat d'accedir als recursos; la pròpia distribució dels recursos; els estereotips i normes socials; i l'absència de recursos adequats, entre d'altres).

Aquest treball previ ha estat repensat en els primers tres anys de desenvolupament de les accions del Pla d'Inclusió de la comarca. En aquests moments en què el Pla està en una fase prèvia d'avaluació, es detecta la necessitat d'avançar en la construcció de nous instruments de gestió específics sensibles al gènere que permetin fer un millor diagnòstic de la realitat social.

Pel que fa a la *bateria d'indicadors desagregats per sexe a l'Alt Empordà*, es detecta la necessitat de comptar amb un millor registre temporal de

²¹ El treball domèstic i familiar, del que forma part el treball de cura, s'entén com la provisió de benestar quotidià a les persones que conviuen en el nucli familiar, facilitant la disponibilitat laboral dels altres membres de la llar, especialment dels homes (Torns, 2008:54).

les dades, el que requereix d'una recollida i sistematització amb caràcter anual que caldrà complementar amb indicadors de gestió dels serveis de l'àrea de Benestar del Consell Comarcal desagregats per sexe i indicadors de gestió de les entitats socials de la comarca. Aquest procés de treball, que s'està dissenyant en aquests moments, es posarà en marxa en el nou Pla d'Inclusió 2017-2019, la qual cosa permetrà incorporar la perspectiva de gènere en els indicadors de registre de les persones ateses, tant pels serveis socials i els serveis especialitzats com per les entitats socials de la comarca.

Pel que fa al *Mapa de Perfils de Risc d'Exclusió Social a l'Alt Empordà*, aquest instrument ha permès detectar grups de població en situació de major risc però també futures línies de recerca aplicada per aprofundir en el coneixement de les necessitats, problemàtiques i demandes d'aquests perfils de població. En aquesta direcció, una revisió i actualització de perfils ha de permetre visibilitzar nous perfils de risc d'exclusió social que incorporin la interseccionalitat en la perspectiva de gènere, per aprofundir en les problemàtiques i necessitats de: les dones a càrrec de famílies monomarentals; les dones en atur de llarga durada, amb fort estrès emocional i salut deteriorada; les mares adolescents amb baix nivell formatiu; i les dones treballadores en situació laboral precària amb fills i filles a càrrec, entre d'altres.

4.2. La perspectiva de gènere en el procés d'elaboració del Pla d'Inclusió

La introducció de la perspectiva de gènere en el procés d'elaboració del Pla d'Inclusió 2016-2019 ha estat un procés que ha presentat dificultats operatives que s'expliquen pel fet que existeixen poques bones pràctiques identificades en aquest àmbit de planificació. L'objectiu en aquesta fase d'elaboració del Pla va ser integrar la perspectiva de gènere en totes les fases de treball i en els processos en què es concretava el Pla d'Inclusió: els principis, els objectius estratègics, els objectius operatius i les accions. Cal tenir en compte que aquest procés de treball es va posar en marxa en uns espais de treball que eren de nova creació (Comissió Tècnica i Taula d'Inclusió), sense experiència prèvia de planificació i treball compartit.

Aquest escenari nou va empènyer l'Equip Tècnic d'Inclusió a fer propostes innovadores que es "testaven" en el moment de ser compartides amb els i les professionals, al mateix temps que es construïa el clima de confiança necessari per tirar endavant el procés de treball.

Val a dir, doncs, que malgrat estar incorporada la perspectiva de gènere en la mirada i l'anàlisi de l'exclusió social i en l'orientació dels processos de treball promoguts per l'Equip Tècnic d'Inclusió, no sempre va ser prou visible o compartida amb altres professionals ni va ser objecte d'una reflexió profunda en els espais de treball del Pla. Aquesta qüestió ha emergit en la fase d'avaluació del Pla, i apunta a la necessitat d'acordar noves accions en aquesta direcció en el procés que es posarà en marxa la propera tardor per definir el nou Pla d'Inclusió 2017-2019.

Per tal de posar exemples sobre com s'ha concretat i fet efectiva la transversalitat de gènere en el procés d'elaboració del Pla per a la Inclusió de l'Alt Empordà, cal tenir en compte prèviament que el Pla posa l'accent en les polítiques de reconeixement de les diferències, i en aquest sentit algunes de les accions són positives/afirmatives i estan orientades a promoure la igualtat d'oportunitats a la comarca. En aquesta direcció, el Pla establia els principis següents:

1. Garantir la igualtat d'oportunitats de les accions promogudes pel Pla d'Inclusió social. El que vol dir treballar per eliminar la discriminació i per garantir l'accés de dones i homes a drets, recursos i beneficis econòmics i socials que es derivin de les accions.
2. Fomentar l'empoderament, l'activació de capacitats i l'autonomia de les dones i els homes de la comarca.
3. Incorporar la perspectiva de gènere en tot el procés i en els objectius i accions del Pla per garantir la igualtat entre dones i homes a la comarca.
4. Incorporar la perspectiva integral i multidimensional de l'exclusió social en l'anàlisi i l'abordatge de les problemàtiques socials.
5. Promoure un enfocament transversal i multinivell que faciliti l'actu-

ació integrada de serveis en l'atenció a les persones.

6. Fomentar la coresponsabilitat, el treball en xarxa i la participació del conjunt dels agents inclusius de la comarca.
7. Desplegar la perspectiva de treball comunitari en les accions del Pla.
8. Produir i transferir el coneixement que es generi en el marc del procés de treball del Pla d'Inclusió i en les accions.

Per il·lustrar com es fan efectius aquests principis en la fase d'elaboració del Pla d'Inclusió de l'Alt Empordà cal recordar, en primer lloc, els instruments utilitzats en la fase de diagnòstic presentats en l'apartat anterior. En segon lloc, cal presentar altres instruments que s'han utilitzat per facilitar les dinàmiques de reflexió, discussió i consens utilitzades en les Comissions de treball *ad hoc* amb els professionals que van participar en l'elaboració del Pla d'Inclusió. Aquests instruments de treball van ser elaborats amb la finalitat de facilitar els processos de treball orientats a acordar les prioritats del Pla. En tots els casos es va visibilitzar la perspectiva de gènere, la perspectiva de cicle de vida, l'origen i ètnia de les persones, així com les situacions de ruptura que poden generar itineraris d'exclusió social, a partir dels quals reflexionar i orientar les accions.

Aquests instruments, elaborats inicialment com a documents-proposta per l'Equip Tècnic d'Inclusió, van ser distribuïts entre els participants en les Comissions i van facilitar el treball i la presa de decisions a nivell tècnic i polític²². Va ser determinant introduir en aquests materials de treball els criteris per a la definició i concreció de les accions del Pla, a partir d'una

²² En concret, els materials de treball elaborats amb perspectiva de gènere i de cicle de vida per a les Comissions de treball incloïen:

- Els factors de risc d'exclusió social a la comarca.
- Els perfils de risc d'exclusió social a la comarca.
- El Mapa de recursos i serveis que promouen la inclusió social a la comarca.
- Els principis generals i compromisos a incloure en el Pla.
- La detecció i prioritització d'Objectius Estratègics del Pla a partir dels factors de risc identificats en cada àmbit d'exclusió social i els perfils de risc, elaborats amb perspectiva de gènere i cicle de vida.
- La detecció i prioritització d'Objectius Operatius i Accions del Pla tenint en compte la perspectiva de gènere i l'etapa del cicle vital de les persones.

ordenació simple d'accions amb perspectiva de gènere:

- a) Les *accions pal·liatives* orientades a garantir els nivells mínims d'inclusió social, de caràcter assistencial, dirigides a facilitar recursos a les dones i homes en situació de risc d'exclusió social, per garantir unes condicions de vida mínimes i acceptables.
- b) Les *accions preventives* orientades a debilitar els factors de risc d'exclusió social i incidir en les dimensions de caràcter estructural per les quals s'expliquen les desigualtats de gènere.
- c) Les *accions estratègiques* orientades a fomentar l'autonomia, l'empoderament i la capacitat de les dones i els homes, per generar condicions individuals d'autonomia que habilitin recursos i habilitats per fer front a les situacions de risc d'exclusió social.

De la mateixa manera, també es va reflexionar a partir de les prioritats establertes per la Comissió Europea per combatre l'exclusió social, clarament definides a partir del marc referit anteriorment, que van orientar les línies estratègiques i operatives del Pla en la direcció següent:

- a) Eliminar la pobresa infantil i la pobresa en les famílies.
- b) Facilitar l'accés al mercat laboral, l'educació i la formació.
- c) Superar la discriminació i abordar els aspectes de sexe i edat en els processos d'exclusió social.
- d) Lluitar contra l'exclusió financera i l'endeutament excessiu de les famílies.
- e) Lluitar contra l'habitatge precari i la manca de llar.
- f) Fomentar la inclusió social dels grups en situació de risc.

4.3. La perspectiva de gènere en el desplegament i la implementació de les accions del Pla d'Inclusió

En la fase de desplegament i implementació de les accions del Pla s'ha fet un esforç rellevant per a transversalitzar la perspectiva de gènere en el conjunt de les accions i fer-la visible. Probablement, és en aquest fase de treball del Pla d'Inclusió on aquesta visibilització ha estat més evident.

Com s'ha apuntat anteriorment, una línia d'acció concreta que s'ha consolidat en aquests primers tres anys de desplegament del Pla ha estat la introducció de la perspectiva de gènere en totes les anàlisis que promou i produeix l'Observatori Social, l'espai de l'Equip Tècnic d'Inclusió per a la generació de coneixement sobre els processos d'exclusió social a la comarca.

L'Observatori social del Pla d'Inclusió, a més d'elaborar el diagnòstic social de la comarca, elabora els informes socials de caràcter anual a partir d'indicadors dels serveis propis de l'àrea de Benestar i de les entitats socials de la comarca; produeix les memòries anuals de l'àrea de Benestar; i promou la recerca específica orientada a conèixer amb més profunditat la realitat social de la població de la comarca per acompanyar els processos de decisió específics.

En l'àmbit de la recerca aplicada, cal fer esment a l'estudi propi *Fer-se gran a l'Alt Empordà. Propostes per a un envelliment actiu a la comarca* (2015) en què s'han detectat 17 trajectòries d'envelliment amb perspectiva de gènere de les persones majors de 60 anys, així com el *Diagnòstic Social Transfronterer* (2016), promogut en el marc d'un projecte de cooperació transfronterer que ha permès, més enllà de comparar indicadors d'exclusió social entre territoris veïns, detectar perfils de risc amb perspectiva de gènere que són compartits com a conseqüència dels efectes frontera. Igualment, cal fer referència a l'estudi encarregat per l'Equip Tècnic d'Inclusió sobre *La realitat formativa i laboral dels i les joves fills i filles de famílies migrades a la comarca de l'Alt Empordà* (2014), elaborat per la Fundació Surt en el marc d'un projecte europeu orientat a promoure polí-

tiques d'inserció laboral per als i les joves de la comarca²³.

En segon lloc, una altra línia d'acció que s'ha posat en marxa per aprofundir en el coneixement amb perspectiva de gènere i el disseny de les accions d'inclusió ha estat la incorporació de les i els professionals d'intervenció directa en els processos de detecció de necessitats socials de la comarca en població en risc d'exclusió social, així com en el disseny i implementació d'accions del Pla d'Inclusió de la comarca adreçades a aquesta població. Com ja s'ha esmentat, aquests professionals tenen incorporada la perspectiva de gènere i una línia clara de treball orientada a capacitar i empoderar les persones que atenen i acompanyen en els seus processos vitals.

El coneixement expert sobre el terreny d'aquests perfils professionals facilita una informació substantiva i estratègica que és del tot necessària per dissenyar i implementar accions concretes en els municipis de la comarca, a partir de les necessitats que els i les professionals identifiquen en les dones i els homes, els joves, els adolescents i els infants, que coneixen i són usuaris i usuàries de serveis socials. Aquesta línia d'acció, que s'ha fet operativa en projectes concrets i que té encara una dimensió reduïda, es vol concretar en el proper Pla d'Inclusió Social 2017-2019 a partir de la creació, probablement, d'un espai de contrast expert amb perspectiva de gènere, en el qual no només hi tindran cabuda els i les professionals de l'àrea de Benestar i de les entitats, sinó també persones expertes en gènere així com dones i homes en situació de risc d'exclusió social que viuen a la comarca.

En tercer lloc, la transversalitat de gènere també s'ha concretat en accions que tenen una forta visibilitat a nivell comarcal, que són difoses a través

²³ Fundació Surt (2014): *Recerca sobre la realitat formativa i laboral dels i les joves fills i filles de famílies migrades residents a la comarca de l'Alt Empordà*. Figueres, Consell Comarcal de l'Alt Empordà. Aquesta recerca qualitativa es portà a terme en el marc del projecte Interreg *Labour Plus*, en el qual participa l'Equip Tècnic d'Inclusió en tant que l'àrea de Benestar és un dels socis del partenariat europeu, que té la responsabilitat dels continguts teòrics i metodològics que promou el projecte. La recerca va ser encarregada per conèixer les necessitats concretes dels i les joves per tal de dissenyar un recurs específic a implementar a la comarca, *GAP! Give me an Opportunity !*, orientat a facilitar un servei socioeducatiu de caràcter preventiu per millorar les habilitats i capacitats laborals dels i les adolescents de la comarca en la franja d'edat 12-18 anys.

dels mitjans de comunicació propis del Pla d'Inclusió i que s'utilitzen, sobretot, com una eina de sensibilització per donar a conèixer els projectes que es porten a terme per promoure la inclusió social a la comarca. Aquest és el cas dels Premis d'Inclusió Alt Empordà que atorga l'àrea de Benestar del Consell Comarcal des de fa tres anys. En les bases específiques de la convocatòria dels projectes que opten a aquests Premis s'ha incorporat la perspectiva de gènere com a requisit d'acceptació i tràmit i, igualment, s'estableix la perspectiva de gènere com un dels criteris d'avaluació que té en compte el Jurat en la valoració dels projectes presentats²⁴.

En quart lloc, la perspectiva de gènere s'incorpora en la concepció i disseny de nous projectes que elabora l'Equip Tècnic d'Inclusió i que tenen un fort component comunitari. Aquest és el cas de la capacitació grupal amb dones d'origen estranger que es porta a terme en diferents municipis de la comarca pels equips d'atenció social bàsica i per l'equip d'atenció a la diversitat de l'àrea de Benestar del Consell Comarcal. En aquest àmbit, en el darrer any s'ha posat en marxa una línia d'acció concreta: la capacitació de dones de la comunitat marroquina i gambiana per a la prevenció de violències de gènere a partir d'una formació específica facilitada per una entitat d'abast estatal especialitzada en aquest àmbit. L'objectiu és que aquestes dones puguin treballar en xarxa a la comarca per sensibilitzar i capacitar altres dones i oferir espais de suport i acompanyament. Igualment, l'any 2014 (en el marc d'un projecte comunitari que va comptar amb la participació de l'Institut de la Jonquera) es va portar a terme la dinamització d'un grup de treball amb homes d'origen marroquí orientat a reforçar el vincle entre pares i filles adolescents per prevenir l'absentisme escolar i reforçar el compromís i responsabilitats compartides en l'escolaritat dels seus fills i filles adolescents²⁵.

En cinquè lloc, un altre exemple d'acció afirmativa que s'ha posat en marxa en projectes concrets promoguts en el marc del Pla d'Inclusió ha estat el

²⁴ Els vídeos dels Premis d'Inclusió Alt Empordà es poden visualitzar en el canal Youtube del Pla d'Inclusió de l'Alt Empordà en aquest enllaç

²⁵ Sobre treball comunitari, ruralitat i perspectiva de gènere, vid. Guixé, Rosa i Quinana, Imma (2014): "Invitació al treball comunitari: com innovar en la construcció de les noves ruralitats". *Revista de Treball Social*, 203, pp. 76-87.

projecte “Oficis per a la Comunitat”, presentat a la convocatòria d’ocupació del programa “Salut i Crisi” de la Diputació de Girona. Aquest projecte té com a finalitat facilitar processos de formació i inserció laboral de persones en situació de risc d’exclusió social en la pròpia estructura organitzativa del Consell Comarcal. En aquest cas, tot i que el perfil de persones en situació de risc d’exclusió social venia determinat per les bases del programa (persones en atur de llarga durada, majors de 30 anys, amb fills a càrrec), l’àrea de Benestar del Consell Comarcal va establir com a criteri rellevant en el procés de selecció el fet que les persones candidates fossin persones usuàries de serveis socials i estiguessin al capdavant de famílies monomarentals/monoparentals. Mitjançant aquest projecte s’han contractat 11 dones i 4 homes que desenvolupen tasques diverses en tres projectes que promou el Consell Comarcal en un període de 6 mesos: atenció al públic i informació en els serveis socials bàsics, dinamització d’una horta comunitària en el municipi de La Jonquera, i brigada de suport al manteniment dels habitatges de famílies usuàries dels serveis socials i en risc d’exclusió social.

4.4. La perspectiva de gènere en el seguiment i avaluació del Pla d’inclusió

El procés de seguiment i avaluació del Pla per a la Inclusió i la Cohesió Social de l’Alt Empordà 2013-2016 va quedar definit en bona part en el mateix document del propi Pla. D’una banda, a l’establir l’ens encarregat de fer aquest seguiment i avaluació: la Comissió Tècnica integrada per tècnics de les diferents àrees del Consell Comarcal i per tècnics dels municipis adscrits al Pla. I d’altra banda, al definir una primera proposta d’indicadors (de gestió, de resultats i d’impacte) orientats a conèixer el desplegament de les accions del Pla i els resultats i impactes que han tingut en les persones en risc d’exclusió social i la comarca.

Per a cada acció del Pla es van definir prèviament diversos indicadors amb perspectiva de gènere que han de permetre conèixer els resultats específics de les accions programades (*outputs*) i, a llarg termini, obtenir informació per mesurar els impactes socials de les accions sobre la població

en risc i el conjunt de la ciutadania (*outcomes*). En aquest context, més enllà d'aquesta primera proposta, la fase d'avaluació preveu treballar una bateria d'indicadors d'avaluació d'impacte de gènere de les accions del Pla que permeti conèixer, entre altres qüestions, el nivell de participació de dones i homes en les accions, els resultats de les accions positives sobre grups de dones que pateixen múltiples discriminacions, o els impactes en termes de capacitació de dones i homes en diversos àmbits (formatiu, laboral, social, psicosocial, emocional i salut, entre d'altres).

Aquesta fase d'avaluació del primer Pla d'inclusió comarcal es posarà en marxa la tardor de 2016 i, més enllà de conèixer resultats a nivell quantitatiu, es preveu avaluar els resultats des d'una perspectiva qualitativa; un procés que es portarà a terme no només en el marc de la Comissió Tècnica tal i com establia el Pla en un inici, sinó que també s'obrirà a les entitats socials que participen a la Taula d'Inclusió i es treballarà a fons en un espai de contrast amb experts en gènere de nova creació que, com ja s'ha esmentat, es vol posar en marxa en el marc del nou Pla d'Inclusió 2017-2019. Aquest espai de contrast, com indica Walby (2005), vol reforçar el paper rellevant que les comunitats epistèmiques juguen en matèria d'igualtat i es planteja com un espai rellevant que acompanyi la incorporació de la perspectiva de gènere en les polítiques d'inclusió social a la comarca.

4.5. La perspectiva de gènere en l'estratègia de sensibilització i comunicació del Pla d'Inclusió

El Pla per a la Inclusió i la Cohesió Social de l'Alt Empordà 2013-2016 compta amb tres instruments bàsics de comunicació que s'utilitzen per donar a conèixer les accions que es promouen a la comarca per sensibilitzar i combatre l'exclusió social.

D'una banda, la pàgina web que es va posar en marxa l'any 2013, tot just iniciat el procés de definició del Pla. D'altra banda, el perfil del Pla d'Inclusió a la xarxa social *Twitter* (@Aempordainclou), que compta en aquests moments amb més de 1.385 seguidors, que també es va posar en marxa en el mateix moment que la pàgina web. I finalment cal esmentar el canal del Pla d'Inclusió de l'Alt Empordà a *Youtube*, mitjançant el qual es fa

també difusió dels vídeos que s'elaboren en el marc de les accions del Pla per sensibilitzar i donar a conèixer les actuacions que es promouen a la comarca.

L'estratègia de la incorporació de la perspectiva de gènere en l'ús d'aquests mitjans no ha estat elaborada formalment ni hi ha un document específic que reculli unes recomanacions en aquesta direcció. Existeix un document d'ús intern amb indicacions per a un llenguatge administratiu no sexista elaborat pel Consell Comarcal de l'Alt Empordà (2010), així com un altre document sobre l'ús del perfil de *Twitter* (2013) que recull unes pautes concretes sobre com utilitzar la xarxa des del perfil del Pla d'Inclusió. L'experiència de treball d'aquests tres anys en l'ús dels mitjans citats permet exposar breument en quins nivells s'ha fet operativa la perspectiva de gènere.

5. Dificultats, resistències i finestres d'oportunitat

Aquest apartat final sistematitza les reflexions que es desprenen de l'experiència relatada al llarg d'aquest capítol amb la finalitat d'identificar les dificultats detectades per fer operativa la transversalitat de gènere en el procés de planificació, implementació, seguiment i avaluació del Pla d'Inclusió a l'Alt Empordà. L'objectiu, però, no és només relatar les dificultats i les resistències identificades, sinó també les finestres d'oportunitat que aquest procés de treball ha fet palès i que dibuixen un escenari a tenir en compte en la fase actual d'avaluació del Pla i en la fase de definició del nou Pla 2017-2019, que es portarà a terme en els propers mesos.

En primer lloc, en la fase de diagnòstic i anàlisi de la realitat social de la comarca hi ha dificultats clares que es manifesten en la cerca d'informació estadística quan aquesta no està desagregada per sexe i les dades no es poden obtenir a nivell comarcal/municipal. Aquesta realitat planteja la necessitat de recollir i construir nous indicadors de gènere i reforçar la recerca específica amb perspectiva de gènere sobre la situació de les dones i els homes en termes de pobresa i exclusió social a la comarca. Aquesta acció

s'ha de portar a terme en xarxa amb d'altres agents del territori i aquest treball, tal com indica Espósito (2014:10), s'ha d'estendre a la construcció d'indicadors de seguiment i d'avaluació de les accions del Pla d'Inclusió.

Des d'una perspectiva més qualitativa, la formació limitada en perspectiva de gènere que es detecta en alguns perfils professionals tècnics locals dificulta el compartir entre els professionals una anàlisi crítica que visibilitzi les relacions dona/home i les situacions de desigualtat que es manifesten per raó de gènere. Aquesta visió compartida estaria orientada a detectar millor les necessitats i factors de desigualtat diversos, i a conèixer l'accés als recursos i la distribució d'aquests entre dones i homes i diferents grups socials. És necessari empènyer aquest treball perquè facilitaria una mirada compartida que es traduiria en un disseny més adequat de les accions i la seva implementació amb perspectiva de gènere. D'altra banda, tot i la capacitat i sensibilització en gènere dels perfils d'intervenció social dels serveis socials bàsics i d'altres serveis especialitzats d'atenció a les persones, es troba a faltar una formació específica orientada en aquesta direcció que pugui ser complementària a altres formacions existents, com pot ser la formació concreta que s'ofereix als tècnics dels SIAD.

En segon lloc, en el procés d'elaboració del Pla d'Inclusió es constaten unes estructures de poder molt masculinitzades i una infrarepresentació de les dones en espais de decisió rellevants per a l'agenda d'igualtat a la comarca i al món local. Aquesta dificultat manifesta una capacitat molt limitada dels Plans d'Inclusió Social per poder compartir els objectius i les accions inclusives en altres espais de decisió. Igualment, aquesta manca de lideratge en igualtat fa difícil dissenyar accions amb capacitat d'incidir o transformar els factors estructurals que expliquen la desigualtat de gènere a la comarca, tenint en compte que aquestes accions de nivell local requeririen de polítiques públiques d'igualtat multinivell aterrades al desenvolupament local, definides també a nivell autonòmic i estatal. Un escenari que també presenta resistències elevades en el context actual d'austeritat i crisi i de limitació de les estructures d'igualtat en les administracions públiques, com s'ha apuntat al llarg d'aquest capítol, que dificulta l'estratègia de treball per incorporar la perspectiva de gènere en el pla d'inclusió comarcal.

Aquesta manca de lideratge fa més necessari que mai reforçar l'estratè-

gia de sensibilització i de capacitat de les dones i dels homes electes, dels perfils tècnics de l'administració local així com dels i les responsables d'associacions i entitats socials de la comarca. Les dificultats concretes no es manifesten tant a l'hora d'establir els objectius i les prioritats, amb qui l'acord polític i tècnic no planteja un escenari de dificultat, com en el disseny, en la implementació i l'avaluació de les accions, en la mesura que cal treballar en xarxa i no existeix un marc compartit d'anàlisi i mirada de la realitat social que incorpori la perspectiva de gènere.

En tercer lloc, en la fase de desplegament i d'implementació de les accions inclusives, les dificultats es manifesten quan els responsables de les accions no tenen incorporada la perspectiva de gènere i, per tant, es fa més difícil orientar les accions amb criteris d'igualtat. Així mateix, aquesta dificultat es detecta en la fase de seguiment i avaluació de les accions del Pla d'Inclusió quan es fa difícil reportar resultats amb indicadors de gènere concrets i compartits per tots els agents. D'altra banda, en aquesta fase de treball es fa difícil poder comptar amb altres experiències o bones pràctiques d'altres plans locals d'inclusió social, atès que el programa de Plans d'Inclusió de la Generalitat no té incorporada la perspectiva de gènere ni l'impacte de gènere en els seus propis processos de seguiment i avaluació dels plans locals i, per tant, no s'estan recollint aquestes experiències. Les dificultats més evidents que s'han exposat al llarg d'aquest capítol i que han anat emergint en cada fase de treball del Pla d'Inclusió han estat, doncs, poc sistematitzades i compartides a nivell tècnic entre els responsables dels Plans d'Inclusió local.

Tot i les dificultats i resistències descrites que s'han detectat en el procés d'elaboració, implementació i avaluació del Pla per a la Inclusió i la Cohesió Social a l'Alt Empordà 2013-2016, cal també posar en valor i ressaltar les finestres d'oportunitat que s'han posat de manifest al llarg d'aquest procés de treball.

En primer lloc, és rellevant destacar l'elevada capacitat que té un instrument de planificació local, com és el Pla d'Inclusió, per promoure accions properes i en xarxa orientades a la inclusió social de la ciutadania, amb perspectiva de gènere, que es porten a terme en un context de treball entre professionals dels ens locals i de les entitats. L'experiència relatada en

aquest capítol posa de manifest la capacitat d'acció concreta que té aquest instrument a nivell local, en un context de forta regressió de l'agenda de gènere. En aquest sentit, no és gens menyspreable la capacitat d'agència que té el Pla d'Inclusió Local com a instrument que aterra les polítiques socials en un territori concret.

En segon lloc, aquesta proximitat a la realitat territorial que té el Pla d'Inclusió comarcal fa que esdevingui un instrument de planificació i de gestió flexible i obert, amb una elevada capacitat d'adaptar-se a les necessitats socials que prioritzen els agents dels municipis. En aquesta direcció, és rellevant promoure un treball estret basat en la confiança entre els electes locals i els tècnics comarcals i municipals, que permeti prioritzar les accions i orientar adequadament i de la manera més eficient els recursos, sense perdre de vista la perspectiva de gènere.

Igualment, en tercer lloc, el treball en xarxa a través d'espais formals i regulats amb els agents que coneixen la realitat social propera facilita dinàmiques de coneixement mutu i de confiança que permeten compartir "mirades", anàlisi i processos de planificació i gestió. Aquests espais de treball i aprenentatge mutu esdevenen llocs escaients des dels quals promoure la formació transversal en gènere per als professionals de l'àmbit social, tant de les administracions públiques com de les entitats socials.

Finalment, cal assenyalar com en el cas de la comarca de l'Alt Empordà el Pla d'Inclusió ha esdevingut un instrument facilitador de la incorporació de la perspectiva de gènere en les polítiques socials. Com s'ha exposat, no només en el propi procés de disseny i prioritjació de les accions, en la seva implementació o en el seu seguiment i avaluació, sinó també en accions concretes que despleguen un fort component d'innovació social.

En el cas de la comarca de l'Alt Empordà, l'inici del procés d'avaluació del Pla vigent i la reflexió sobre com orientar les línies de treball del nou Pla d'Inclusió 2017-2019 han permès detectar i recollir les qüestions clau que s'han presentat en aquest capítol i que ara s'estan treballant en la fase de disseny del nou Pla. Es perfila, doncs, un escenari d'oportunitat rellevant amb reptes molt concrets, que ha de reforçar l'estratègia de transversalitzar la perspectiva de gènere en el Pla per a la Inclusió Social posat en marxa en els darrers anys per combatre l'exclusió social a la comarca de l'Alt

Empordà. Aquest treball ha de permetre fer un salt endavant en la igualtat entre les dones i els homes a la comarca.

BIBLIOGRAFIA

- ALFAMA, Eva (2012): *Les polítiques municipals de gènere*. Materials Ciutats i Persones - ICPS, Articles Feministes, nº 12.
- BETTIO, Francesca; Corsi, Marcella; d'Ippoliti, Carlo; Lyberaki, Antigone; Samek, Manuela; Verashchagina, Alina (2012): *The impact of the economic crisis on the situation of women and men and on gender equality policies. Synthesis Report*. Luxembourg, European Commission – Directorate-General for Justice.
- BRUNET, Ignasi; Valls, Francesc; Belzunegui, Ángel (2009): “Pobresa femenina: pobresa amagada? Una anàlisi del risc de pobresa per raó de gènere en diferents períodes del cicle vital”. *Revista Internacional de Organitzacions*, 3, pp. 91-110.
- CALVO, Kerman; Gutiérrez, Marta; Mena, Luis; Murillo, Soledad (2014): “El papel del conocimiento experto en las políticas públicas de igualdad en España”. *Investigaciones Feministas*, 5, pp. 157-184.
- CARRASCO, Cristina (2007): *Indicadors sota sospita: proposta de nous indicadors des de l'experiència femenina*. Barcelona, Col·lecció Eines nº7, Institut Català de les Dones, Generalitat de Catalunya.
- CARRASCO, Cristina (2011): “La economía del cuidado: planteamiento actual y desafíos pendientes”. *Revista de Economía Crítica*, 11, pp. 205-225.
- CONSELL COMARCAL DE L'ALT EMPORDÀ (2008): *Pla Comarcal de Promoció de les Polítiques d'Igualtat. La transversalitat i la planificació des de la perspectiva de gènere 2008-2011*. Àrea de Benestar, Figueres, Consell Comarcal de l'Alt Empordà.

- CONSELL COMARCAL DE L'ALT EMPORDÀ (2010): *Indicacions per a un llenguatge administratiu no sexista*. Document d'ús intern, Àrea de Benestar. Figueres, Consell Comarcal de l'Alt Empordà.
- CONSELL COMARCAL DE L'ALT EMPORDÀ (2013): *Pla per a la Inclusió i la Cohesió Social de l'Alt Empordà 2013-2016*. Equip Tècnic d'inclusió Social, Àrea de Benestar. Figueres, Consell Comarcal de l'Alt Empordà.
- CORSI, Marcella; Samek, Manuela (2010): *Gender mainstreaming active inclusion policies*. Final Synthesis Report. Luxembourg, European Commission, Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities.
- DIPUTACIÓ DE BARCELONA (2011): *Guia Metodològica per a l'elaboració de Plans d'Inclusió Social*. Barcelona, Diputació de Barcelona.
- DIRECTION GÉNÉRALE DE L'EMPLOI, DES AFFAIRES SOCIALES ET DE L'ÉGALITÉ DES CHANCES (2008): *Guide pour l'intégration de la dimension d'égalité entre les femmes et les hommes dans les politiques d'emploi, d'inclusion sociale et de protection sociale*. Luxembourg, Communautés européennes.
- EMAKUNDE (2013): *Guía para la elaboración de informes de impacto de género*. Vitoria-Gasteiz, Emakunde (Instituto Vasco de la Mujer), Gobierno Vasco.
- EQUIP TÈCNIC D'INCLUSIÓ SOCIAL ALT EMPORDÀ (2014): *Informe social 2014*. Àrea de Benestar. Figueres, Consell Comarcal de l'Alt Empordà.
- EQUIP TÈCNIC D'INCLUSIÓ SOCIAL ALT EMPORDÀ (2015): *Fer-se gran a l'Alt Empordà. Propostes per a un envelliment actiu a la comarca*. Àrea de Benestar. Figueres, Consell Comarcal de l'Alt Empordà.
- EQUIP TÈCNIC D'INCLUSIÓ SOCIAL ALT EMPORDÀ (2016): *Diagnòstic Social Transfronterer*. Àrea de Benestar. Figueres, Consell Comarcal de l'Alt Empordà.
- ESPÓSITO, Mónica (2014): *Poverty, social inclusion and gender in the European Social Fund*. The European Community of Practice on Gender Mainstreaming, disponible a: www.gendercop.eu

- EUROPEAN COMISSION (2005): *Working together, working better: a new framework for the open coordination of social protection and inclusion policies in the European Union*. COM 706, Brussels.
- EUROPEAN COMISSION (2008): *Manual for gender mainstreaming employment, social inclusion and social protection policies*. Directorate-General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities, Unit G1.
- EZQUERRA, Sandra; Iglesias, Mariela (2013): “Crisis económica y capital social: comunitarización y rehogarización de la inclusión”, *Lan Harremanak*, 29, pp. 133-154.
- FUNDACIÓ SURT (2014): *Recerca sobre la realitat formativa i laboral dels i les joves fills i filles de famílies migrades residents a la comarca de l’Alt Empordà*. Àrea de Benestar. Figueres, Consell Comarcal de l’Alt Empordà.
- GABÀS, Àngela (2003): *Indicadores de género contra la exclusión social. Informe sobre el fenómeno de la exclusión social*. Barcelona, SURT, Associació de Dones per a la Inserció Laboral.
- GÁLVEZ, Lina (2013): “Una lectura feminista del austericidio”. *Revista de Economía Crítica*, 15, pp. 80-110.
- GUIXÉ, Rosa; Quintana, Imma (2014): “Invitació al treball comunitari: com innovar en la construcció de les noves ruralitats”. *Revista de Treball Social*, 203, pp. 76-87.
- KARAMESSINI, Maria; Rubery, Jill (eds.) (2014): *Women and Austerity: The Economic Crisis and the Future for Gender Equality*. London, Routledge.
- LARRAÑAGA, Mertxe; Jubeto, Yolanda; De la Cal, Mª Luz (2011): “Tiempos de crisis, tiempos de des-ajustes, tiempos precarios, tiempos de mujeres”. *Investigaciones Feministas*, 2, pp. 95-111.
- LOMBARDO, Emanuela; León, Margarita (2014): “Políticas de igualdad de género y sociales en España: origen, desarrollo y desmantelamiento en un contexto de crisis económica”. *Investigaciones Feministas*, 5, pp. 13-35.

- MONTERDE, Laia; Quintana, Imma (2009): *Diagnosi de gènere de l'Alt Empordà. Àrea de Benestar*. Figueres, Consell Comarcal de l'Alt Empordà.
- RUBERY, Jill (2014): "From 'women and recession' to 'women and austerity': a framework for analysis", a Karamessin, Maria & Rubery, Jill (eds.), *Women and Austerity. The Economic Crisis and the Future of Gender Equality*. London, Routledge.
- TORNS, Teresa (2008): "El trabajo y el cuidado: cuestiones teórico-metodológicas desde la perspectiva de género". *Empiria*, 15, pp. 53-73.
- TORNS, Teresa; Castelló, Laia; Recio, Carolina (2009): "El desarrollo local y el bienestar de la ciudadanía: ¿una relación necesaria?". *Revista Internacional de Organizaciones*, 3, pp. 111-119.
- VALLS, Francesc; Belzunegui, Ángel (2014): "La pobreza en España desde una perspectiva de género". VII Informe sobre exclusión y desarrollo social en España 2014, Documento de trabajo 2.3. Madrid, Fundación Foesa.
- WALBY, Sylvia (2005): "Gender mainstreaming: productive tensions in theory and practice". *Social Politics*, 12(3), pp. 321-343.